

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՐՈՒԽԱՂԵՍԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԵՆ

Ինչպէս կը յիշեն մեր ընթերցողները, 1257-ին Փրանչիսկեան կրօնաւորներ թուրքաւորացեալ մօտեցան Երուսաղէմ և բնակիչ քաղաքին մէջ և ոչ թէ Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս: Նոյնպէս պատմութեան ուսանողները ի մօտի ունին այն մեքենայութիւնները, որոնք հիմ բռնելով վերոյիշեալ կոնկրետներէն մեծ գինով երկու բառերը՝ այդ եկուորները ստեղծեցին դժուարութիւններ Տաճարէն ներս և Տաճարէն դուրս, իրաւագործ կելու համար միւս իրաւատէրները, որպէս թէ իրենք չնած ըլլան Տաճարը և բնականօրէն անոր ենթակայ այլ սրբատեղիները: Լատին կղերին այս մեղապարտ կեցուածքը յատ սուր արժեք Ս. Յակոբայ Միաբանութեան և բացաւ ծախքի դռներ, որոնք քահանայ զմեզեցոցին մեր սաղմակեան գանձը (Տ. Ս. էջ՝ 618):

1375-ին, Կրիկիոյ վերջին թագաւոր Լեւոն Ե. Լուսինեանի գերութեան օրերուն, «Գաիիրէէն Երուսաղէմ կու գամ Մարիամ քաղաւիսն և Ֆիւի իշխանուսին: Հայ իշխանագումները կ'առնեն կրօնական սէնը, կը ծառայեն անդ, կը մեռնին ու կը քաղուին տաճարի գաւիթին մէջ» (Հ. Ս. Տ. Մ., Հայոց Պատմութիւն, էջ՝ 577): «Իսկ 1382-ին, Լեւոն Ե. գահազուրկ արքայ տալաւ արձակուելով՝ կ'անցնի Երուսաղէմ. կը մատուցանէ գահաւարքին, և ատեն մը մնալէ վերջ՝ զոն քաղալով Մարիամ քաղաւիսն և իր միակ աղջիկը Բենեմա՝ կ'անցնի Երուսաղէմ իր կարասեալ գահուն ի խնդիր» (Տ. Ս. էջ՝ 525): Կրիկեան գահուն այս արժանաւոր դահակալ՝ կը բախէ Եւրոպայի թագաւոր արքաներու դռները, վերահասարակութեան համար Միջին Արեւելեան քրիստոնեայ կամըրջապետիւր, և վերջ ի վերջոյ բարոյալքուած ու վշտաբեկ՝ փուլ կու գայ 1393 Նոյեմբեր 20-ին, Փարիզի մէջ:

1517-ին՝ Սուլթան Սելիմ Ա. Դաւթի Ալտարակին վրայ կը բարձրացնէ թրքական

անխճապարտ դրօշակը. կ'այցելէ սրբաւայրը. Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ կ'ապահովեն Ս. Գերեզմանին սքեմաւոր պահպանները և կը մեծարէ «Հաղթէթ Իսա»-յին դամբարանը: Սուլթան Սելիմ ի հաստատութիւն իր բարձր պաշտպանութեան՝ Հայոց կը շնորհէ Մուհամմետի, Օմարի, Ալիի և Սալահէտինի ոգիով իրավարտակ մը, «որուն մէջ կը հաստատուէ Հայոց Պատրիարքին իրաւասութիւնները, Ս. Յակոբայ Աթոռին ստացուածքները և անշարժ գոյքները, անձեքի ներքեւ առնելով սոսնճութիւն ընել յանդգնողները...»: Յետագային Սուլթան Մահմուտ Բ. 13 Դեկտ. 1812 (22 Մուհարրէմ 1228) թուակիր իր հրովարտակով կը յիշէ Սուլթան Սելիմի այդ հրովարտակը և այդ հիման վրայ կ'ընէ իր շնորհարարութիւնը:

Սելիմի յաջորդող Սուլթան Սուլէյմանի օրերուն, 1530-ական թուականներուն, Եւրոպայի մէջ նոր խաչակրութեան մը նախափորձերը կը զբոսեն Սուլթանին կառավարման տարածքները, որ զբոսող ներսէն զբաւեւում որեւէ շարժում արգելելու համար կ'արգելափակէ Ս. Երկրի բոլոր Փրանչիսկեան կրօնաւորները: Լատին մեծաւորի խնդրանքին ընդառաջելով, Ս. Յակոբայ Աթոռը յանձն կ'առնէ անոնց սրբատեղիներուն պահպանութիւնը՝ տանիկ իշխանութեան բացառիկ սրտօնութեամբը, զոր կ'ապահովեն մեքենայ քացառիկ միջոցներով. հակառակ պարագային՝ Լատին ստացուածքները պիտի նկատուէին լքեալ դոյշ և պետական սեփականութիւն: Եւ սակայն հայոց այս փրկարար միջոցառումը կը զնահատուի անորաւորի զուրկութեամբ մը: «Լատ Փրանչիսկեան պատմագիր Մարինոսի, այդ միջոցին է որ Հայերը Ս. Յարութեան մէջ զգուշութեամբ պահպանած կենաց փայտի մատուցել իր թէ վերջուցած և իրենց երկիրը զրկած ըլլան»

(Տ. Ս. էջ՝ 552): Հակառակ այս անպատկառ զրպարտութեան, 1554-ին երբ մահմեդականները կը գրաւեն Ֆրանչիսկեաններու Սիոմի վերնատան մայրավանքը եւ փողոց կը նետեն անոր պաշտօնէութիւնը՝ Հայ Միաբանութիւնը անոնց կը տրաւադրէ իր Ս. Հրեշտակապետաց վանքը, եւ հոն կը մնան մինչեւ որ կը գնեն վրացիներու Ս. Յովիաննու վանքը եւ կը հաստատուին անդ:

Սուլթան Սուլէյմանի օրերուն, Ս. Յակոբայ Միաբանութիւնը, օգտուելով Սուլթանի բարեացակամութենէն եւ իրող խաղաղութենէն, Հայկական ուխտատեղիներէն ներս կը կատարէ նշանակելի նորոգութիւններ: Աստուածատուր Բ., Փիլիպպոս Ա. եւ Անդրէաս Ա. Պատրիարքներ կը գասուին մեր կրտսեր շինարարներու կարգին: Բայց այս շինարարութիւնները կը գրգռեն Երուսաղէմի ընչաքաղց մեներու ախորժակը: Դաւիթ Բ. Պատրիարքը, առաջէն տռնելու համար փուլոճմի մը, ինչ որ պատահած էր Ֆրանչիսկեաններուն, ճարարներուն առջեւ կը նետէ Հինէն պահուած բոլոր դրամները ու անոնց դողը կը լցնէ ոսկիով, եւ սակայն չի կրնար յաղեցնել դանոնը: Երբ ա'լ բան մը չի մնար գոհացնելու համար ամենօրեայ պահանջումները, կը հարկադրուի փոխառութիւններ ընել՝ անիրաւ յափշտակութեանց դէմ պահպանելու եւ ապահովելու համար մեր վանքերն ու մենաստանները...»: «Գը ստիպուի իբրեւ ապահովութիւն՝ դրակի տալ այլազգիներուն մեր արծաթէ խաչերը, արծաթապատ անտարաններն ու ծանրադէն չուրջառները եւ նոյնիսկ եկեղեցիները...: Եւ երբ տալիք բան չի մնար այլեւս, Դաւիթ Պատրիարք խոյս կու տայ Երուսաղէմէն ու կ'երթայ Ուսկայի առաջնորդ Սրապիոն Եպիսկոպոսին քով...» (Տ. Ս. էջ՝ 561):

Այսպիսի ջուղայեցի Կաթողիկոսը կ'իւ մանայ Հայ Երուսաղէմի անձկութիւնը: 1600-ին կ'ողջենոյի Ս. Քաղաք, իրազեկ կը դառնայ անտանելի կացութեան եւ արիւնաքամ Միաբանութեան օրհասին: Կը վերադառնայ Աթոռ. ամէն կողմ կը զրկուին նուիրակները. Հայ Երուսաղէմի պատուաւախօսները կ'այցեցին Հայքանի գիւղեր ու թաղաքներ, կը դիմեն մեծատանց պալատներն ու շինականի խրճիթները, կը փոխ

տեսակ մը խաչակրութիւն, Տեսնեղբոր Տաճարը ազատագրելու համար վաշխառու ձեռքերէ եւ վերցնելու համար անոր վրայ ծանրացող պարտքերը: Բարեւը եւ Մարտիրոս վարդապետներ կը բանան մեծատանց զաները: Պատմադէպը կ'ըսէ. «Բաղէջ Քաղաքի խոյս Կարապետ կը նուիրէ 7 քնո արծաթ. ուրիշներ կու տան երկերկու, մէյ մէկ քնո, եւ մնացեալները ըստ կարողութեան կու տան իրենց նուիրները: Այսպէսով վանքիք կը ժողվեն մեծագումար դրամ եւ կ'երթան Մովսէս եւ Ուռեա, ան այդ քաղաքներու ժողովարարին առտու տուրքերն ալ հաւաքելով կ'անցնին Բերիա: Այնտեղ գտնուող Չուկայեցի վանատակամները բարի նախանձով լեցուած ո'չ միայն ոսկիի ու արծաթի մքերքներ կը հանգանակեն իրենց մէջ՝ այլ եւ շատերն ալ ինքնայորդար փութով ուխտաւորներու ստուար կարաւանին կը միանան ու Երուսաղէմ կը մեկնին...»

(Տ. Ս. էջ՝ 565): Դատարանի միջոցաւ եւ մունետիկի խողովակով՝ դատարան կը հրաւիրուին բոլոր պահանջատէրները ամբողջ երեք օրեր: Կը վճարուին պարտքերը եւ կ'ազատագրուին Հայ Երուսաղէմի աւանդները՝ կալուած, անօթ, գիրք ու շուրջառ: Այս հաշուեյարդարը կ'ըլլայ իր տարողութեամբ առաջին՝ մեր համազգային ողորմածութեան եւ նախանձախնդրի նուիրահաւաքման, ուր կային մեծատան ոսկին, շինականի արծաթն ու այրիի լուսնի:

Անդրէաս Ա. Պատրիարքի խաղիչ շըրջանին յաշորդող փոթորկալից արեկոծումը մասամբ կը լուսաբանէ այն ազոտ պարագան թէ ինչպէ՞ս պահուած է սաղմնահայ դանձատուներ, թէ՛ ինչո՞ւ այդ աւանդատան կարգ մը մեծարժէք յիշատակները անծառօթ, հեռու պահուած են թէ՛ Հայ ուխտաւորներին եւ թէ՛ օտար նշանաւոր այցելուներու աչքերէն, եւ ինչո՞ւ որեւէ ատեն չեն ցուցադրուած: Տկարին վայել չէ հրապարակաւ վայելի իր ունեցածը լման տարողութիւնով: Այս մարդին մէջ քիչ չեն կաշկանդած մեզ մեր իրաւակիցները՝ Յոյն եւ Լատին Պատրիարքութիւնները: Անոնց յաճախ արուեստական ոտնձգութիւններով ջանացեր են քամել Ս. Յակոբայ քսակը: Անոնց կողմէ յարուցուած որեւէ հարց եթէ իրենց չի ապահոված (եւ չէ՛ ապահոված)

փշրանք մը մեր իրաւունքներէն կամ իրաւասութիւններէն, պատճառ եղած է որ Ս. Յակոբայ զինուորեալները չկարենան նոր սենեակ մը շինել կամ պատ մը բարձրացնել: Մի քանի նմոյշներ այդօրինակ վնասարարութիւններէ. 1617-ին Լատինք, շահագործելով Հայ Երուսաղէմի դժուարութիւններն, Ս. Յարութեան Տաճարի նորագութեան պատրուակով, Հայոց Պատանատեղիին վրայ կ'աւելցնեն Լատին վերտառութիւններ, եւ մերոնք կը ստիպուին դատարան դիմել իրենց իրաւունքը վերստանալու համար, եւ այդ առթիւ նիւթիպաշէս գոհացնել պատեհապաշտ դատաւորները:

1621-ին Լատինք կը փորձեն արգիլել Հայոց Պատարազը Բեթղէնէմի Ս. Մննդեան այրին մէջ: Մեր արթուն պահակները կը դիմեն Սուլթանին եւ կը ստանան հրովարտակ մը՝ Հայոց դարաւոր իրաւունքը վերահաստատող:

1634-ին, Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքի օրերուն, հազիւ թէ մոռցուած էին նեղ օրեր եւ կարգ մը շինարարութիւններ վերջացած՝ կը բացուի նոր ծակ մը: Երուսաղէմի Յոյն կղերը՝ Ծաղկատափի առթիւ կը դիմէ նոր գաւեթու: Մեր Պատրիարքը ծուղակը ձգելու փորձը կը ձախողի, մասնաւորաբար Երուսաղէմի Տաճիկ աւագանիին, չէյիսերուն, իւլէմաներուն եւ Հրէից խախտմապետին վկայութիւնով: Յոյնը կը մերժեն դատարանին վճիռը եւ չեն մարտնչել իրենց կրած այս անարդալի պարտութիւնը: Կ'երթան Բերիա, ուր այդ օրերուն կը գլխաւորէր մեծ վէզիրը. կը չարախօսեն Հայոց եւ Տաճիկ աւագանիին ու դատարանին դէմ: Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարք, առաջին առնելու համար հաւանական բարդութիւններու, դատարանի միջոցաւ պարտատեղի կու տայ Հայկական տեսակէտը պաշտպանող տեղեկագիր-հանրագրութիւն մը՝ Տաճկաց, Հրէից, Ղպտիններու, Ասորւոց, Եթովպացւոց, դատարանի եւ քաղաքապետարանի մեծամեծներու վկայութիւնով, եւ մէկ օրինակը առնելով կ'աւելցնի Բերիա: Մեծ վէզիրին կը ներկայացնէ տեղեկագիր-հանրագրութիւնը, զոր ժխտող որեւէ պաշտօնագիր չեն կրնար ցոյց տալ Յոյները: Մեծ վէզիրը՝ բարկացած՝ Յոյն Պատրիարքը կը դատապարտէ, իւր զրպարտող եւ խախտ

կրօնքը անարգող՝ 86,000 տինար տուգանքի (Տ. Ս. էջ՝ 576-581): Բայց Յոյները կրկին չեն խրատուիր. կը դիմեն Պոլիս, կը կաշառեն Սուլթանին առժամեայ գործակալ Պոսթանճիպաշին, սպարապետն ու կարգ մը պալատականներ, անյութի դարձնելու համար Հայոց ձայնը: Բայց այդ արդար ձայնը ի վերջոյ կը լսուի երկու անհեղ Հայերու ղրիստումէն մերջ եւ քողարքած կ'ըլլան Յունական զրպարտութիւնն ու անիրաւութիւնը:

Այս անգամ ալ, ինչպէս կը պատահի Արեւելի մէջ, արդարութիւնը երեւան կու գայ շատ ուշ եւ չափազանց սուղ վճարումով մը. հազարաւոր տինարներ կը տեղափոխուին Ս. Յակոբայ աղքատիկ գանձանակէն՝ դատաւորի, չէյիսի, դռնապանի եւ շահագէտ վկաներու գրգռները, անգամ մը եւս արհնաքամելով Հայ Երուսաղէմը:

Տասնօթնութարդ Դարու կիսուն Հայ Երուսաղէմը իր կամարներուն տակ կը մէկտեղէ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Փիլիպպոս Կաթողիկոսն ու կիլիկիայ Ներսէս Անբաստացի Կաթողիկոսը եւ տեղի կ'ունենան 1651-ի պատմական աճքը, կը վերանայատուի 1638-ի կանոնադրութիւնը եւ կ'աւելցուին 13 նոր յօդուածներ՝ նախորդ կանոնադրութիւնը պարզաբանող եւ լրացնող, ամբացնելով Հայ Եկեղեցւոյ միասնականութիւնը: Էջմիածնայ Աթոռի բարձր եովանիին ներքեւ, իրրեւ գլուխ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ (Տ. Ս. էջ՝ 596):

1657-ին Ս. Երկրին մէջ կը թնադրուի մեծագոյն ռդերբգութիւնը, խաղաղութիւնը Յոյն կղերականութեամբ: Բեմադրութեան առաջին արարտաւածը կը սկսի փոխարեւայի եւ աւագանիի կաշառումով, եւ սուլթանական հրովարտակով մը որ Յունաց սեփականութիւն կը նկատէր Երուսաղէմի մէջ կարգ մը Հապէշական եւ Հայկական վանքերը: Այս առաջին արարտաւածը կը փակուէր բռնադատուած այդ վանքերու խրենց օրինաւոր տէրերուն՝ Հայոց եւ Հապէշներուն վերադարձումի սուլթանական հրովարտակով:

Երկրորդ արարտաւածը կը սկսի յաջորդ տարին Յունաց մէկ ամբաստանագրով, որ Հայերը ցոյց կու տար շէրքեւ ապստամբներ

թաղաւորական հրամաններուն Եղիազար Պատրիարքն ալ կ'ամբաստանեն, թէ՛ Կաթայի Հիւսէին փաշան կաշառելով՝ եկեղեցի շինած է այնտեղ: Յոյներ կը յաղոյին նուէրներով գրաւել վէշերին սիրտը եւ անոր միջոցաւ կ'ապահովեն Սուլթանին մէկ նոր հրովարտակը, որ Յոյներուն եւ տայ Հայոց Ս. Յակոբայ Վանքը եւ գլխապարտ կը հրատարակէ Եղիազարը» (Տ. Ս. էջ՝ 605):

Երբորդ արարուածը կը սկսի եղիազար Պատրիարքի սպարդիւն ճիգերով եւ Ս. Յակոբայ զինուորներով քուրս համուռնովն ու Հայոց քաղմագարեան սեփական սրբավայրին դռներու կնճռումով եւ Ս. Յակոբայ բաժնիներուն Դամասկոսի կուսակալին գրաւումով (Տ. Ս. էջ՝ 605):

Վերախոյ Ս. Յակոբայ վշտահար հաւատարմները, բնաւոր ձաղուկներու նման, կը տարտղին ու կ'ապաստանին աստ անդ, Ս. Փրկչի եւ Բեթղէհէմի վանքերը: Կ'ալեկոծի Ս. Նրկիի ոչ-յոյն բնակչութիւնը անխորտր, իսկ կը ցնցուի Հայութիւնը Եղիազարի վաղաքալապա, Պոլսէն Կարաաւա: Լատինք կը մնան ձեռնպահ, կարծես կար դժոխային հասկացողութիւն մը երկու նախանձաւորներու միջեւ: Մեծ էր վիշտը Հայոց եւ յոխորտանքը Յունաց: Հայոց բոլոր զիմամներն ու ճիգերը կ'անցնին ապարդիւն. բոլոր դռները ոսկի կ'զանգեցնէրով դողում էին եւ ականջները խցում էին՝ Յոյն աղամաղներով: 1658-ին՝ Յայնք, կաշառելով՝ Դամասկոսի կուսակալը եւ անկիւն մը թխմելով Ս. Յակոբայ անօթ, սպաս եւ կարասիները՝ կ'առնեն բանալիները եւ կը տեղաւարդուին Հայոց 1600-ամեայ կալուածէն ներս ի մեծ զարմացում նշանադրելի Տաճիկ բնակչութեան:

Ս. Յակոբայ բազմաշարժար զինուորեանքները կը դիմեն ամէն կողմ. աղքէ համայն շարժման մէջ կը դնէ իր բոլոր միջոցները: Պոլսոյ Հայութիւնը տարերային ցնցումով մը կ'ելլէ ոտքի, բայց չի կրնար իր ձայնը հասցնել Սուլթանին. մեծ վէշերը կորած էր հաղորդակցութեան ամէն միջոց: Կը հասնի նախախնամութեան աջը եւ կը պատահի հրաշքը: Պոլսոյ Յոյն Եկեղեցական Պատրիարք Բարդէնիոսի մէկ դաւադրութիւնը՝ Օսմանեան կայսրութեան դէմ,

զիպուածաւ կը քողագերծուի. կախաղան կը հանուի Պատրիարքը եւ հոն կը մնայ ութ օրեր. մահուան կը դատապարտուին Պատրիարքին համախոհները եւ Նրուսաղէմի Յոյն Պատրիարքը, որ խոյս տուած էր: Հայեր կը սիրաշահին մեծ վէշերը եւ կը յաղուին Սուլթանին հասցնել իրենց ձայնը նոյնինքն մեծ վէշերին միջոցաւ: Նոյն օրն իսկ, 1659-ի Նոյեմբերին կը ստանան Սուլթանին փերմանը, որով կը հրամայուէր Հայոց վերադարձնել Ս. Յակոբը: Եղիազար Պատրիարք, Սուլթանին փերմանը գրպանը, կը փութայ իր աքոռը. կը վերստանայ տաճիկն, տասնեութամեայ գերութենէ մը վերջ (Տ. Ս. էջ՝ 607):

Այրիացած Հայ Սիոնը վերադառած էր փեսան, բայց ի՞նչ գնով. այս մասին ոչինչ կը գրէ պատմիչը, բայց մենք գիտենք: Բաղմերախտ Գրիգոր Պարոնտէրի ճեղք օրերու համարք ի պահ դրած 200,000 դահեկանի խնայողութիւնը շուտով սպառած էր, եւ Հայ Նրուսաղէմը կ'իյնար ահաւոր պարտքերու տակ: Շատ բան կը խօսին պատմագիրին հետեւեալ տողերը. «Պահանջատէրերը, տեսնելով թէ իրենց դրամները դանձելու որեւէ տեղէ յոյս չէ մնացած այլեւս, կը բողբէն Սուլթանին ու արքունական հրաման կ'ընդունին վաճառելու Ս. Աթոռի բոլոր անշարժ ստացուածքները, հատուցանելու համար վանքին պարտքերը: Զորո նազըրները կը խորհրդակցին, եւ նախ կ'որոշեն ծախել Ս. Փրկչի Վանքը... Միաբանները պարտապահանջներուն դուռները կ'իյնան անիմպայէս, եւ լալով ու հեծութեամբ անոնց դուրսը կը շարժեն... Երաշխաւոր կու տան Յովհաննէս Վարդապետ Բաղդէնցին եւ կը ստանան չորս տարուան ժամանակամիջոց» (Տ. Ս. էջ՝ 607):

Հայ Նրուսաղէմը «փրկելու համար» հրապարակ կ'իջնէ Պոլսոյ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը, կ'անջատէ Նրուսաղէմի Պատրիարքութիւնը եւ 1715-ին Նրուսաղէմի Պատրիարք կ'ընտրուի Տարօնի առաջնորդ Գրիգոր Վարդապետ Շիրուանցին, որ ծանօթ է Գրիգոր Զ. Շղթալակիի անունով:

ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՕԲՃԵԱՆ

(Շար. Ծ)